

**El tractament de
les Illes Balears en
la TIR i en
l'*Iberische
Landeskunde***

Jordi Amengual i
Quetgles
*Universitat de les
Illes Balears*

Mayurqa
(2000), 26:
245-251

EL TRACTAMENT DE LES ILLES BALEARS EN LA TIR I EN L'IBERISCHE LANDESKUNDE

Jordi Amengual i Quetgles

RESUMEN: En la última década han aparecido algunas publicaciones que facilitan el trabajo de recopilación documental a los historiadores del Mundo Antiguo. La primera es la *TABVLA IMPERII ROMANI* que se ocupa de las Illes Balears en la hoja TIR K/J-31 donde podemos encontrar referenciados todos los yacimientos romanos o romanizados del archipiélago acompañados de una completa información. La segunda es el *IBERISCHE LANDESKUNDE* de A.Tovar que en el tercer tomo referido a la *Tarraconensis* dedica un capítulo a las Illes Balears en la Antigüedad en el qual se hace un recorrido histórico de las mismas acompañado de abundantes referencias documentales y bibliográficas.

ABSTRACT: During the last decade several publications have appeared that make the Ancient World historians' task of finding documentation much easier. The first one is called *TABVLA IMPERII ROMANI* which mentions the Balearic Islands on page TIR K/J-31 and where it is possible to find all the Roman or Romanized sites of the islands accompanied by a detailed information. The second one is called *IBERISCHE LANDESKUNDE* by A. Tovar who in the third volume concerning *Tarraconensis* devotes a chapter to the Balearic Islands in the Ancient World period. A historical study of the sites is to be found as well as a wide bibliography and well documented references.

L'estudi i reconstrucció del Món Antic resulta especialment complex si tenim en compte que l'historiador ha de salvar l'enorme distància temporal que el separa del seu objecte d'estudi mitjançant les fonts que puguin informar-lo d'allò esdevingut en períodes tan remots. I aquestes fonts, que constitueixen l'únic lligam amb les èpoques pretèrites, resulten sovint escasses i, sobretot, disperses, la qual cosa obliga a una tasca de recopilació documental anterior a qualsevol aproximació històrica a l'Edat Antiga.

No obstant això, en les darreres dècades les campanyes arqueològiques van desencallant el panorama material d'època romana¹ i aporten un seguit de baules en el laboriós encadenament de la història antiga de les Illes Balears. En la mateixa línia ens hem de felicitar per la successiva aparició de treballs recents, de rigor científic contrastat, que vénen a cobrir un buit important pel que fa als instruments de treball de l'historiador

¹ En aquest sentit cal destacar les últimes campanyes arqueològiques dutes a terme a *Pollentia* sota la direcció de la Dra. Margarita Orfila i Pons i publicades recentment per l'Àrea de Patrimoni de l'Ajuntament d'Alcúdia en un volum titulat *El Fòrum de Pollentia. Memòria de les campanyes d'excavacions realitzades entre els anys 1996 i 1999*, ORFILA, M. (ed.), Alcúdia 2000.

del Món Antic. En la darrera dècada, han vist la llum algunes publicacions essencials que permeten agilitzar aquella tasca de recopilació prèvia, i que centralitzen convenientment totes les fonts a l'abast de l'historiador que s'enfronta a l'estudi de l'Edat Antiga en general i la de les Illes Balears en particular.

En aquest sentit cal destacar la *TABVLA IMPERII ROMANI* (TIR), de la qual els fulls referits a *Hispania* són el resultat de l'admirable tasca del Comitè Espanyol de la Unió Acadèmica Internacional. Es tracta d'una base de dades topogràfica de tots els indrets de l'Imperi Romà dels quals es té alguna constància literària, arqueològica, epigràfica i/o numismàtica. L'obra està concebuda sobre una base cartogràfica a escala 1:1.000.000 de l'IGN, i tots els topònims que apareixen cartografiats sobre el mapa que complementa cada volum van acompanyats d'indicacions gràfiques sobre la seva tipologia, xarxes de comunicacions i infraestructures romanes, tals com vies, aqüeductes, etc. Els fulls referits a *Hispania* són els TIR K-29, K-30, J-29, J-30 i K/J-31. El mèrit d'aquesta publicació radica en la reunió en un sol volum d'una exhaustiva informació documental, cartogràfica i bibliogràfica, que esdevé un instrument indispensable per a l'historiador que vulgui aproximar-se a l'estudi del món romà en qualsevol indret del solar imperial.

El full que ens interessa particularment és el TIR K/J-31,² referit als Pirineus Orientals-Illes Balears, és a dir, l'extrem nord-oriental de la *Provincia Hispania Citerior* i que inclou part dels *Conventus Tarraconensis* i del *Conventus Caesaraugustanus*, i una petita part del *Conventus Carthaginensis*, concretament l'espai de les *Baliares sive Gymnesiae Insulae* en la divisió administrativa de l'època d'August. Aquest volum ha estat publicat simultàniament en llengua catalana i espanyola³ i és una eina de treball de referència obligada per als investigadors de l'Antiguitat de les Illes Balears.

L'obra presenta una estructuració pràctica i nucleada al voltant d'un índex topogràfic, que està ordenat alfabèticament per tal de facilitar a l'investigador la recerca de qualsevol topònim, antic o modern. Però la vertadera vàlua d'aquest instrument radica en la capacitat de sintetitzar al màxim una completa informació, essencial per a l'estudiós, de cada una de les entrades topogràfiques. Aquesta informació s'estructura d'acord amb un esquema perfectament detallat al principi de cada un dels volums de la TIR i que resumidament conté les parcel·les informatives següents:

1. Toponímia antiga i moderna, acompanyada de la localització administrativa i geogràfica de cada indret.
2. Referència a les fonts literàries, epigràfiques i numismàtiques vinculades amb el respectiu topònim.
3. Una sintètica però acurada descripció historicoarqueològica de l'indret.
4. Referències bibliogràfiques de caràcter general, però sobretot una indicació exhaustiva de les monografies referides al topònim concret.
5. Indicació de museus i col·leccions de la mateixa localitat que allotgin documentació sobre el jaciment.

² *TABVLA IMPERII ROMANI*, Unió Acadèmica Internacional (Comitè Espanyol), Full K/J-31: Pyrénées Orientales-Balears, *Tarraco-Baliares*, GUITART i DURAN, J. – FATÁS CABEZAS, G. – CEPAS PALANCA, A. (eds.), revisió del text a cura de J. Gil Fernández *et alii*, Madrid 1997.

³ Es tracta d'una edició conjunta del Ministerio de Educación y Cultura, de la Dirección General del Instituto Geográfico Nacional del Ministerio de Fomento, del Consejo Superior de Investigaciones Científicas i de l'Institut d'Estudis Catalans.

Així doncs, a la TIR, hi trobarem una relació detallada de tots els indrets de les Illes Balears documentats al llarg d'un lapse temporal que transcorre des de l'inici de la conquesta romana d'*Hispania* fins a l'època tardoimperial. La informació continguda a la TIR pot ordenar-se segons una seqüència de magnitud i importància historicoarqueològica.

En primer lloc, a l'índex topogràfic de l'obra, hi trobam les referències dels principals nuclis de romanització de les Illes i que han quedat documentats com a ciutats amb diferents graus de vinculació a la xarxa administrativa de Roma. Aquestes entrades respecten la denominació antiga i s'expressen en majúscules. Així, hi podem consultar tota la informació disponible actualment sobre Eivissa (TIR, K/J-31, s.v. EBVSSVS) a les Pitiüses; sobre Alcúdia (s.v. POLLENTIA), Palma (s.v. PALMA) i Bocchorum, aquesta última situada actualment al predi de la badia de Pollença denominat *Bóquer*, a Mallorca, i que Plini cita amb la categoria d'*oppidum foederatum*⁴ (s.v. BOCCHORVM); i finalment sobre Ciutadella (s.v. IAMNO), Maó (s.v. MAGO) i Sanisera, localitzada al port natural de Sa Nitja, a la península del cap de Cavalleria, Menorca, i només citada per Plini com *civitates* [...] *Saniseram*⁵ (s.v. SANISERA). A més, a l'índex tipològic, sota l'epígraf POB (= altres nuclis de població), hi apareixen referenciades les ciutats de *Tucim* (s.v. TVCIM) i *Guium* (s.v. GVIVM). En tots dos casos es tracta de poblacions que no s'han pogut localitzar amb exactitud i de les quals tenim escasses referències, únicament la cita de Plini que les considera «*oppida* [...] *Latina Guium et Tucim*».⁶

Superat el nivell dels principals assentaments romans de les Illes Balears, a l'índex topogràfic de la TIR, també hi trobarem referenciats tota una sèrie de jaciments menors que, en conjunt, van completant el panorama de la romanització de l'Arxipèlag. En aquests casos, la localització s'haurà de fer a través de la denominació actual del predi o indret, expressat en minúscules, ja que, evidentment, es tracta de jaciments arqueològics normalment no citats pels autors antics. Així doncs, i només a tall d'exemple, hi podem trobar assentaments rurals com Safragell (TIR, K/J-31, s.v. Safragell) a Sant Joan de Labritja, Can Rova de Baix (s.v. Rova de Baix, Can) i Can Frit (s.v. Frit, Can) a Sant Antoni de Portmany, ses Figueretes (s.v. Figueretes, ses) a Eivissa, sa Mesquida (s.v. Mesquida, sa) a Calvià, Son Joan Jaume (s.v. Joan Jaume, Son) a Manacor o es Castellar (s.v. Castellar, es – Cap del Llibrell) a Santa Eulàlia del Riu. També hi trobam necròpolis com la de Blancadona (s.v. Blancadona) a Eivissa, ses Pletes Obertes (s.v. Pletes Obertes, ses – Son Hereu) a Llucmajor, Son Sant Martí (s.v. Sant Martí, Son) a Muro, sa Carrossa (s.v. Carrossa, sa) a Artà o Binigafull (s.v. Binigafull) a Ciutadella. Poblats talaiòtics romanitzats com els Racons (s.v. Racons, els) a Llubí, s'Hospitalet (s.v. Hospitalet, s') a Manacor, Son Oms (s.v. Oms, Son) a Palma, Son Cosme Pons (s.v. Cosme Pons, Son) i es Velar (s.v. Velar, es) a Santanyí, Trepucó (s.v. Trepucó) i Torelló (s.v. Torelló) a Maó, Son Catlar (s.v. Catlar, Son) a Ciutadella o Torre d'en Gaumés (s.v. Torre d'en Gaumés) a Alaior. Basíliques paleocristianes com la de Cas Frares (s.v. Frares, Cas) a Santa Maria del Camí, Son Peretó (s.v. Peretó, Son) a Manacor i es Fornàs de Torelló (s.v. Torelló) a Maó. Igualment podem trobar a l'índex jaciments submarins com el de Cap Blanc (s.v. Cap Blanc) a Llucmajor, Portocristo (s.v. Porto Cristo – sa Carrotja) a Manacor, port de Cabrera (s.v. Cabrera, Port de) pertanyent a Palma, Favàritx (s.v. Favàritx) a Maó o badia de Portmany (s.v. Badia de Portmany) a Sant Antoni de Portmany.

⁴ PLIN. nat. 3, 77

⁵ PLIN. nat. 3, 78

⁶ PLIN. nat. 3, 77.

Per facilitar, però, la localització d'aquesta exhaustiva llista de jaciments menors, l'índex topogràfic de la TIR ens ofereix la possibilitat, sens dubte molt eficaç, de localitzar-los en referència a un determinat municipi, de tal manera que podem trobar referenciats a l'índex anomenat *Geographica* del final del volum tots els jaciments documentats fins al moment per municipis. Així, si cerquem un determinat terme municipal, hi trobarem les respectives entrades o els jaciments que hi pertanyen, tal com ho il·lustra l'exemple següent:

MUNICIPI	JACIMENTS VINCULATS
— Ses Salines (Mallorca)	Antigors, Els - Talaia Joana. Carrotja, Sa - Ses Salines. Colònia de Sant Jordi. Guardis, Na
— Sant Josep de sa Talaia (Eivissa)	Berri d'en Sargent, Can - Cala Vadella. Collets, Es - Es Puig de Can Corda. Puig d'en Jondal. Sorà, Can - Ses Passes de Cala d'Hort. Ursul, Ca n. Vicent Jeroni, Can
— Formentera	COLVBRARIA INSVLA. Espalmador, S'. Gabino, Can - S'Estany Pudent. Monestir, Es. Pilar, El. Pins, Can - Can Blai
— Maó (Menorca)	Banyuls, Es. Biniparratxet. Colom, Illa d'en. Favàritx. MAGO. Torelló. Trepucó

Finalment, a l'índex topogràfic de la TIR, hi localitzarem alguna entrada no referida a indrets concrets, sinó a tipologies historicoarqueològiques generals, com les dels poblats talaiòtics, que podem trobar a l'entrada *Talaiot*, acompanyada d'un breu estat de la qüestió fins a la data de la publicació i de les principals referències bibliogràfiques al respecte.

L'obra es completa amb la inclusió d'un plànol històric del jaciment arqueològic de Pollentia escala 1:4.000 segons M. Tarradell, A. Arribas i M. Roca (TIR, K/J-31, s.v. POLLENTIA); i dos mapes de localització dels talaiots de l'illa de Mallorca i de Menorca (s.v. Talaiot).

A més de la TIR, comptam amb una altra obra valuosa per a la feina de l'historiador del Món Antic, publicada amb anterioritat, i que juntament amb altres treballs d'aparició recent ve a completar el panorama bibliogràfic per a la investigació de la Història Antiga. Ens referim a l'*Iberische Landeskunde* del doctor Antonio Tovar. Es tracta d'una àmplia compilació d'informació referida a Ibèria i de la qual el professor Tovar publicà en vida un primer tom dedicat a la *Baetica* i un de segon referit a la *Lvsitania*. Però la mort li sobrevingué sense haver pogut publicar el tercer i més extens tom, dedicat a la *Tarraconensis*. Després dels dubtes inicials, la seva viuda adoptà la decisió de publicar aquest tercer fascicle, que va veure la llum el 1989.⁷

Aquesta tercera entrega de l'*Iberische Landeskunde* té una especial significació per als estudiosos de l'Antiguitat de les Illes Balears perquè, al capítol III sobre les ciutats de la

⁷ TOVAR, A., *Iberische Landeskunde, Tarraconensis III*, Baden-Baden 1989.

Tarraconense, s'ocupa de les *Insulae Baliares et Pithyusae* entre les pàgines 243 i 279. L'elaboració d'aquest apartat referit a les Illes Balears fou encarregada al pare Cristòfol Veny Melià, arqueòleg i reconegut especialista de les Illes Balears en Època Antiga.⁸

Aquesta introducció comença amb un recorregut històric detallat de les Pitiüses, que repassa els aspectes fonamentals d'aquestes illes: les seves denominacions; la situació estratègica i els trets geogràfics de l'Arxipèlag; l'arribada dels primers pobladors; la dominació púnica; la dominació romana de la Península i el pacte de *foedus* amb *Ebusus*; les vicissituds de la ciutat d'*Ebusus* durant la crisi republicana i l'època imperial; la propagació del cristianisme a partir de finals del segle IV dC; el posterior domini bizantí i el poblament i característiques de la Pitiüsa menor, l'*Ophioussa* grega o la *Colubraria* romana.

Continua la introducció amb un repàs històric dels trets fonamentals de l'Antiguitat a les Illes Balears (Mallorca i Menorca) d'acord amb la seqüència següent: estat de la qüestió sobre la denominació d'aquest arxipèlag, les *Gymnésiai* gregues o les *Baliares* romanes; significació i evolució d'aquests termes al llarg de la història; els primers poblaments de les illes; una semblança de la cultura talaiòtica; trets geogràfics més significatius i extensió de les illes de l'Arxipèlag; fertilitat dels sòls, varietat de cultius i activitat cinegètica; filiació i heterogeneïtat ètnica de la població illenca; restes materials gregues i púniques a l'Arxipèlag; els mercenaris baleàrics com a *auxilia* dels exèrcits cartaginesos i romans; semblança i vicissituds dels foners durant les Guerres Púniques; l'expedició de Magó a la *Baliaris minor*; la conquesta romana de Quint Cecili Metel el 123 aC; fundacions i estatus jurídic de les ciutats de les Balears; evidències de terminologia preromana en el topònim *Bocchor* i en el sufix àton en *-er*; manifestacions culturals indígenes; progressiva romanització i assimilació administrativa de les comunitats preromanes; creació de la *Provincia Insulae Balearum* sota el regnat de Teodosi; primeres notícies de cristianisme a partir de principis del segle V i presència d'una important comunitat jueva; primeres onades d'atacs vàndals a partir de 425 i conquesta definitiva el 455, i el domini bizantí a partir de 533.

Aquesta acurada seqüència històrica està exhaustivament complementada per abundoses referències a les fonts antigues que ens informen del període en qüestió, i per un aparell bibliogràfic sobre les aportacions més significatives al respecte, a més de les pertinents referències epigràfiques i numismàtiques. Acaba l'apartat referit a les *Insulae Baliares et Pithyusae* amb un detallat repàs de les ciutats illenques d'època romana citades per la tradició (*Tucim*, *Sanisera*, *Pollentia*, *Palma*, *Mago*, *Iamo*, *Guium*, *Bocchori* i *Ebusus*) amb referència a la documentació literària, epigràfica i a la producció bibliogràfica.

No volem acabar, però, aquesta breu ressenya sense fer una referència a la publicació recent d'un instrument valuósíssim per als investigadors del Món Antic. Ens referim als *TESTIMONIA HISPANIAE ANTIQUA* (= *TAH*),⁹ una ingent obra dissenyada en vint volums, dels quals se n'han publicats dos fins ara, vol. I: *Avieno* i vol. IIa i IIb: *Península Ibèrica preromana*, i que suposen una acurada revisió i posada al dia de les *Fontes Hispaniae Antiquae*.

⁸ Gran Enciclopèdia de Mallorca, vol. 18, p. 72.

⁹ *TESTIMONIA HISPANIAE ANTIQUA*, MANGAS, J. – PLÁCIDO, D. (eds.). Vol. I, Madrid 1994; vol. IIa, 1998 i vol. IIb, 1999.